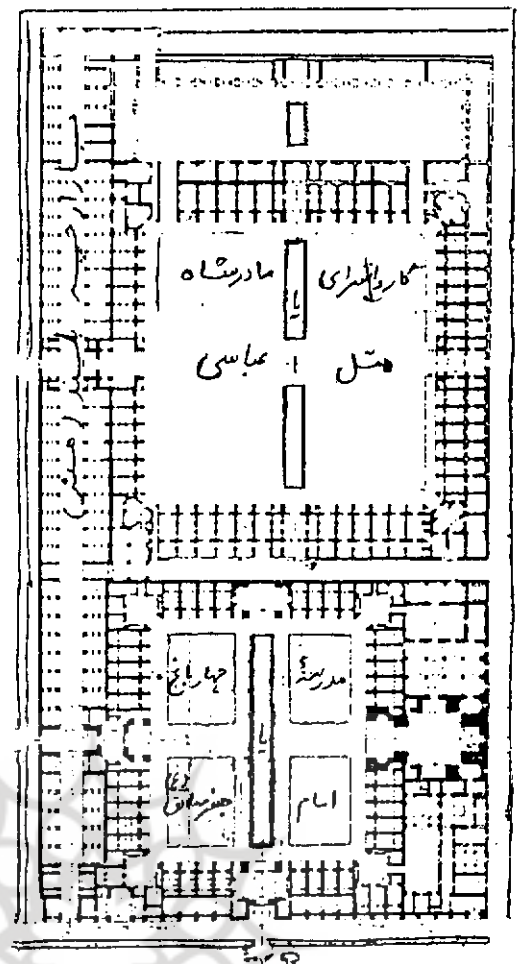

□ تصویر از کتاب آشنایی با معماری اسلامی ایران

توسعه اقتصادی سریع در نیمه دوم قرن بیستم با آلودگی شدید محیط زیست توأم بوده است به گونه‌ای که این توسعه اقتصادی سریع در اغلب کشورهای جهان همراه با تخریب محیط زیست، آلودگی آب‌ها، اقیانوس‌ها، هوا و حتی خاک بوده است و این آلودگی هرچند که نخست در کشورهای سرمایه‌داری و پیشرفته مشاهده شد اما در طول دو دهه اخیر دامن کشورهای جهان سوم را که برای صنعتی شدن خود تلاش سریعی کرده‌اند فراگرفته است.

این آلودگی‌ها باعث شده که به تدریج محیط طبیعی از حیث ارتفاع افتاده به گونه‌ای که عملاً راه را برای ادامه سریع رشد اقتصادی مسدود کرده است و این امر امروزه تقریباً گریبان تمام کشورهای جهان را فراگرفته است. توسعه آلودگی و کاهش رشد اقتصادی در مناطق آلوده جهان باعث شده که دانشمندان به فکر نوعی توسعه بیفتند که بتواند حداقل آلودگی را داشته باشد و در ضمن راه رشد اقتصادی و بهره‌وری از امکانات را نیز مسدود نکند که به این نوع توسعه، توسعه پایدار می‌گویند و یکی از این‌گونه بهره‌برداري‌ها از محیط طبیعی و انسانی، وقف است که در صورتی که با نیازهای روز همخوانی داشته باشد می‌تواند به میراث جاویدان بدل شده و به گونه‌ای همانند توسعه پایدار عمل کند. در این مقاله نیز سعی شده است با مطالعه مجموعه وقفی مدرسه چهارباغ (امام جعفر صادق) این امر را به اثبات برسانیم.

□ **تعریف توسعه پایدار**

آنچه امروز برای جهان معاصر مطرح است دیگر مقوله توسعه اقتصادی نیست بلکه توسعه پایدار است که با توجه به این‌که توسعه پایدار رابطه تنگاتنگی با زندگی انسان در طبیعت دارد بی‌مناسبت نیست که نخست این اصطلاح جدید علمی را که از آغاز دهه ۹۰ میلادی از اهمیت زیادی برخوردار شده است این گونه تعریف کنیم:

توسعه پایدار به معنای مدیریت و حفاظت منابع طبیعی پایه، و جهت‌دادن به تحولات تکنولوژی و نهادی است به تریبی که نیازهای انسان و نسل‌های کنونی و آینده بشریت به صورت مستمر و پایدار تأمین

▽
**تأثیر وقف
بر توسعه پایدار**
□

**مطالعه موردی
مدرسه چهارباغ اصفهان**

◁ سید محمود محمودیان

معماری این مدرسه بسیار شگفت‌انگیز، و از نظر هنر کاشی‌کاری بسیار بدیع، و نشاندهنده رشد این هنر در اواخر دوره صفویه است که شاید اوج این هنر را در این مدرسه بتوان مشاهده کرد. به طور مثال رنگ کاشی‌های هر کدام از ایوان‌های چهارگانه با یک‌دیگر متفاوت بوده و معرف فصول چهارگانه است.

شاه سلطان حسین خود موقوفات بی‌شماری را وقف این مدرسه کرده که اغلب به صورت مزارع کشاورزی است. این مزارع در حال حاضر در استان چهارمحال بختیاری و روستاهای اطراف اصفهان است. تعداد ۱۱۱ رقبه توسط سلطان حسین بر آن وقف شده است. همچنین بازارچه هنر و هتل عباسی که توسط مادر سلطان حسین در سال ۱۱۲۳ ق وقف بر مدرسه و طلاب آن شده است ۹۲ رقبه دارد. از آنجایی که این مدرسه و بازارچه و کاروان‌سرا از همان ابتدای تأسیس اهمیت به‌سزایی در شهر اصفهان داشته است، در اغلب کتب تاریخی و جغرافیایی مورد ستایش قرار گرفته و از آن صحبت شده است. چنانچه در نصف جهان فی تعریف الاصفهان درباره آن می‌خوانیم: «از جمله بازارچه‌های اصفهان بازارچه بلند می‌باشد که یک در آن در چهارباغ کهنه جنب مدرسه سلطانی است و یک در دیگر به طرف عمارت قدیم پشت مطبخ جنب نهر فرشادی می‌باشد. بازارچه مذکور در کمال خوبی و ارتفاع دوطبقه ساخته شده است و طولانی، و بعد از بازار قیصریه به‌این خوبی بازاری نیست و یک در مدرسه سلطانی در آن است و... بعد از زمان افغان‌ها سال‌ها بایر بود و الحال نواب اشرف والا (ظل السلطان) آن را مرمت نمود و محل غلامان لشکری قرار داده‌اند» و یا درباره کاروان‌سرای فتحیه (هتل عباسی فعلی) در این کتاب که در دوره ناصرالدین شاه نوشته شده است، چنین می‌خوانیم: «و از جمله کاروان‌سراها، کاروان‌سرای بازارچه بلند است: که آن خلف مدرسه چهارباغ شاهی و به طرف مشرق آن واقع است. دوطبقه صحن وسیع دارد، تمام نهر فرشادی از میان آن می‌گذرد، در وسط آن مهتابی بر روی نهر ساخته و حجرات زیر و بالا به کمال زیبایی و مقبولی ساخته و پرداخته و کاروان‌سرا چنان مرتب درست شده و بیننده از

شود. در توسعه پایدار منابع آب و خاک و هوا حفظ شده، محیط زیست تخریب نمی‌شود و از نظر فنی متناسب، و از نظر اقتصادی قابل قبول و پابرجا، و از نظر اجتماعی قابل پذیرش است.^۱

بر طبق این تعریف هر نوع توسعه‌ای که موجب تخریب محیط زیست و تخریب بافت فرهنگی و اجتماعی انسان شود پذیرفتنی نیست و شرط پذیرش توسعه اقتصادی آن است که به سه عامل جغرافیایی فضا، مکان و انسان با همه ویژگی‌هایش توجه کامل داشته باشد.

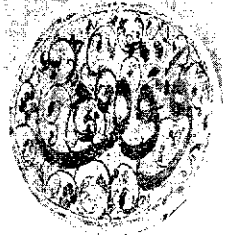
وقف اگر با توجه به نیازهای روز انجام گیرد به خوبی می‌تواند خصوصیات بیان‌شده در توسعه پایدار را داشته باشد و این امر در مجتمع‌های وقفی به خوبی قابل مشاهده است زیرا این مجتمع‌ها به صورت خودیار عمل کرده و بدون نیاز به کمک‌های مالی خارج از وقف می‌توانند تا سال‌های سال در شهرها به خدمات رسانی مشغول باشند.

□ بررسی مجتمع‌های وقفی مدرسه چهارباغ (امام جعفر صادق (ع))

این مجتمع وقفی شامل یک مدرسه و مسجد - که به طور مشترک در یک محل قرار دارد - و همچنین بازارچه‌ای به نام بازارچه هنر و هتل عباسی است (نقشه ضمیمه).

این مدرسه توسط شاه سلطان حسین صفوی در ابتدای قرن ۱۲ ه. ق و بین سال‌های ۱۱۱۸-۱۱۲۵ ق ساخته شد. خود سلطان حسین در سال ۱۱۱۸ که ساختمان آجری آن رو به اتمام بود طی وقف‌نامه‌ای تمامی زمین مدرسه، گنبد، ایوان و شبستان متصل به آن و ایوان جنوبی و صفت غربی و قرینه در را به صیغه مسجد، وقف کافه شیعیان اثنی عشری و حجره‌های تحناتی و فوقانی را وقف بر طالبان علوم دینی اثنی عشری صحیح‌الاعتقاد کرده است. همچنین عرصه‌ها، حوض‌ها، چاه و مطبخ و باقی عمارات مدرسه وقف طلاب، علما و نمازگزاران در مسجد و سایر صادین و واردین شد. این مدرسه و مسجد حدود ۹ جریب مساحت دارد.^۲

۱. آسایش، حسین، «نگاهی تحلیل‌گرانه به عمران روستایی در ایران»، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، ش ۳۴، پاییز ۱۳۷۳.
 ۲. نصیری مقدم، محمد نادر، «وقف‌نامه مدرسه چهارباغ اصفهان»، فصلنامه میراث جاویدان، ش ۸، زمستان ۱۳۷۳.
 ۳. محمدرضا الاصفهانی، محمد مهدی، نصف جهان فی تعریف الاصفهان، (تصحیح منوچهر ستوده)، امیرکبیر، ج ۲، تهران، ۱۳۶۸.

وضع بنا و استحکام و صفای آن گذشته گشاده می شود... در سال های اخیر کاروان سرا همچنان بیکار و بایر افتاده، در شرف خرابی بوده^۴ که این توضیحات نشان می دهد که این مجموعه بنای وقفی از ابتدا کاربردهای متنوع داشته و به علت مناسب بودن ساختمان، چه از لحاظ مکان و چه از لحاظ نوع و سبک از اهمیت به سزایی برخوردار بوده و خدمات مناسبی را در اختیار مردم شهر اصفهان قرار داده است.

□ امکانات مدرسه چهارباغ در زمان صفویه

این مدرسه علاوه بر این که مورد استفاده طلاب قرار می گرفته، تجهیزات جنبی و امکانات علمی و رفاهی زیادی داشته است. اهل این مدرسه به واسطه موقوفات آن از تنعم بسیاری برخوردار بوده و نفوذ کلمه آنان زیاد و از جهت مادی هیچگونه مشکلی نداشته اند. به گونه ای که آشپزخانه مدرسه از جهت تأمین مایحتاج خوراک طلاب و مدرسین در زمان صفوی همواره برقرار بوده است. علاوه بر این کتابخانه مدرسه چهارباغ از جمله کتابخانه های کم نظیر و ارزشمند عهد صفویه بوده است که متأسفانه در زمان فتنه افغان نابود شده و از بین رفته است این کتابخانه در اختیار دانش پژوهان آن زمان بوده و کتابداران موظف بوده اند که حضور داشته و کتاب های مورد استفاده را در اختیار آنان بگذارند^۵.

□ وضعیت رقابت مدرسه در عصر حاضر

در زمان حال در بازار هنر همراه با بانک مالی جنب آن (در زمان صفویه به جای این بانک قهوه خانه بوده است) ۸۸ باب مغازه استیجاری وجود دارد و کاروان سرای فتحیه نیز به پیشنهاد آقای آندره گدار در سال ۱۳۴۶ تبدیل به هتل شاه عباس شد که البته کار بازسازی از آن سال آغاز می شود و این ساختمان امروزه تبدیل به هتل پنج ستاره عباسی شده که یکی از معتبرترین و زیباترین هتل های فعلی شهر سیاحتی اصفهان است. مجموعه وقفی یادشده توسط واقف جهت این امور وقف شده بوده است: ۱. تعمیرات مدرسه، بازار و مسجد؛ ۲. صرف مخارج طلاب، مدرسین، کارکنان، خدمه و مؤذن آن؛ ۳. خیرات، مبرات به این شرح:

الف. اطعام افطاری هر شب ۴۱ نفر؛ ب. روضه خوانی در ۲۱ ماه رمضان؛ ج. اطعام سکنه و سادات مدرسه در روزهای ۱۷ ربیع الاول و ۱۳ رجب؛ هـ. اطعام دوازده قربانی در روز عید اضحی (قربان)؛ و. روضه خوانی در دهه عاشورا؛ ز. تلاوت قرآن روزی دونفر؛ ح. قرائت قرآن در ماه رجب، شعبان و رمضان؛ ط. هر سال یک حج استیجاری جهت واقف؛ ی. استیجار زوار جهت زیارت عتبات عالیات واقع در عراق؛ ک. استیجار ده نفر زوار جهت زیارت مشهد مقدس.

درآمد موقوفات در سال های اخیر به این شرح بوده است که باید خرج موارد یادشده شود: اجاره دریافتی از مغازه ها که در سال ۷۳ هـ.ق به میزان ۱۲,۱۶۷,۰۰۰ ریال بوده است و چون جمع مساحت مغازه های وقفی آن تقریباً ۱,۷۰۲ متر بوده است به ازای هر متر مربع سالانه ۷,۱۴۵ ریال اجاره دریافت می شود. البته در سال های اخیر میزان اجاره و سرقفلی افزایش داشته به گونه ای که در سال ۷۶ برای یک باب مغازه مقدار ۱۶۲ میلیون ریال سرقفلی و ماهانه ۴۱ هزار ریال اجاره آن بوده است.

در سال ۱۳۷۴ مقدار درآمد هتل عباسی، ۵۵,۱۷۳,۶۰۰ ریال بوده است^۶ که بر سر مقدار اجاره آن بین اداره اوقاف و سازمان بیمه ایران اختلاف وجود دارد. به هر حال وجود رقبات مختلف همراه با کاربردهای گوناگون آن باعث شده که این مدرسه بعد از گذشت سیصد سال هنوز سرپا بوده و از گزند حوادث تا حدودی دور بماند به گونه ای که هنوز یکی از مدارس طلبه نشین اصفهان است و علاوه بر آن به عنوان یکی از آثار باستانی زیبای شهر اصفهان نیز به حساب می آید. همچنین در جنب آن نیز مراکز فرهنگی مانند مرکز آموزش رایانه قرار دارد و تا چند سال قبل نیز کتابخانه مرکزی شهرداری در کنار آن قرار داشت.

□ نتیجه گیری و پیشنهادها

با توجه به مباحث در می یابیم که عمل وقف اگر با توجه به مواردی چند صورت بگیرد می تواند تبدیل به میراث جاویدان شده و با توجه به توسعه پایدار اثرات مطلوب و مفید و طولانی مدت را به ارمغان بیاورد. البته باید توجه کرد که وقف خود اثرات منفی نیز به جای

۴. همان.

۵. برجیان، حبیب و حوری، جزوه دست نویس درباره معماری هتل عباسی.

۶. رک: پرونده موقوفات مدرسه چهارباغ واقع در بایگانی اداره کل اوقاف و امور خیریه اصفهان.

گاهی موجب می‌شود که برخی از انواع موقوفات از حیث انتفاع افتاده و به مکان‌هایی بلااستفاده تبدیل شود (مانند حمام‌های وقفی که اکثراً رو به تعطیلی هستند).

پیشنهادهایی که می‌تواند نکات مثبت و وقف را افزایش و اثرات منفی آن را کاهش دهد و موجب رسیدن به نقطه توسعه پایدار در خدمات‌رسانی شهر شود عبارت‌اند از:

۱. توجه به نیازهای روز در وقف می‌تواند موجب شود که موقوفات حداکثرکارایی را داشته و مورد استفاده قرارگیرد.

۲. کاربردهای متنوع موقوفات می‌تواند در هر زمان با توجه به یکی از کاربردهای آن، موقوفات را زنده نگاه‌دارد.

۳. انعطاف‌پذیری در وقف‌نامه‌ها به گونه‌ای که بتوان در زمان‌های مختلف با توجه به نیازهای جدید کاربردهای جدیدی به آنها داد و نحوه مصرف موقوفات را با توجه به این نیازها تغییر داد. با توجه به این امر آینده از آن کسانی است که بتوانند سریع‌تر خود را با این تغییرات تطبیق داده و همگام با زمان به حرکت و پیش‌رفت اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی ادامه دهند.

۴. آفت دید واقفان محترم و خیر و دست‌اندرکاران اداره اوقاف باید گسترده شده و جریان وقف را به زمینه‌های تولیدی مانند ایجاد صنایع و مجتمع‌های کشاورزی و غیره سوق دهند تا سود حاصله به امور اقتصادی جامعه نیز کمک کند.

چند عامل از عواملی که برشمردیم در موقوفه مدرسه چهارباغ وجود دارد. وجود همین عوامل باعث شده که این مجتمع وقفی بعد از گذشت سیصد سال هنوز کاربردهای خود را حفظ کرده و بتواند به نقش‌آفرینی خود ادامه دهد.

می‌گذارد. به هر حال اثرات مثبت و منفی مجتمع‌های وقفی را می‌توان به این صورت دسته‌بندی کرد:

○ الف. اثرات مثبت

۱. مجتمع‌های وقفی اغلب دارای رقبات متعدد و متنوعی است که می‌تواند خدمات مختلفی را در اختیار افراد ساکن در اطراف این مجتمع‌ها یا سایر افراد ساکن شهر قرار دهد.

۲. این مجتمع‌های وقفی به صورت مجتمع‌های خودیاری عمل کرده و می‌تواند موقوفه خود را به خوبی حفظ کند و باعث پایداری آن شود و در حقیقت نوعی از توسعه پایدار است. که در شهرهای اسلامی به خصوص شهر اصفهان مشاهده می‌شود و این نشان‌دهنده این امر است که واقفان همیشه تاریخ درازمدت را مدنظر قرار می‌داده‌اند و آبادانی این مجتمع‌ها در طول تاریخ را جزء اهداف خود می‌دانسته‌اند.

۳. این مجتمع‌های وقفی به شکل‌های مختلفی مانند محلات وقفی، مدارس، مساجد و یا حتی کاروان‌سرا یا حمام یا امامزاده هستند. هر یک می‌توانند کاربردهای مختلفی را با خدمات ویژه خود ارائه دهند.

○ ب. اثرات منفی

۱. این مجتمع‌های وقفی به علت وسعت خود اغلب باعث می‌شوند که از تحولات سریع شهری و خدمات‌رسانی جدید به اطراف خود ممانعت ایجاد کرده و باعث شود که بافت قدیمی و گاه مخروبه اطراف آنها باقی بماند.

۲. تحولات سریع شهری باعث می‌شود که گاهی مجتمع‌های وقفی کاربرد خود را از دست بدهند و کم‌کم به مکانی مخروبه تبدیل شوند.

۳. ورود فن‌آوری جدید و گسترش امکانات در منازل

